

## **BIDDEN NAAR HET OOSTEN EN HET CONCILIE**

### 1 Inleiding

Toen ik in 1980 als theologiestudent stage liep in een parochie, was kort daarvoor de Nederlandse vertaling van het altaarmissaal uitgekomen. Het had tien jaar geduurd voordat de Nederlandse kerkprovincie over de officiële uitgave van de Nederlandstalige misgebeden kon beschikken. Het boek werd echter niet overal hartelijk verwelkomd. Het weekblad De Bazuin had een voorpagina-artikel met een grote afbeelding van het altaarmissaal en daarbij de kop: 'Een boek te veel'. Velen zagen de komst van dit liturgische gebruiksboek als een poging de liturgische vrijheid in te perken. Men gaf de voorkeur aan ringbanden met gebedsteksten van de verschillende liturgische uitgeverijen. Het lectionarium, dat al veel eerder in vertaling was uitgekomen, werd breed gebruikt, maar het missaal, en ook de meeste deeltjes van het rituale, bleven meestal in de kast staan. De invoering van de nieuwe misorde, op grond van besluiten van het concilie en onder verantwoordelijkheid van paus Paulus VI tot stand gekomen, ging in Nederland moeizaam. Op vrij grote schaal werd gekozen voor allerlei variaties in de misorde, voor afwijkende vormgeving van bijzondere vieringen zoals de Goede Week-plechtigheden, voor eigen niet-goedgekeurde eucharistische gebeden en andere gebedsteksten. De gedachte dat de katholieke wereldkerk haar eenheid mede tot uitdrukking brengt in de éne wereldwijde liturgie leek verlaten: behalve dat men de landstaal en de liturgische gezangen van eigen bodem gebruikte, werden ook de opbouw van de vieringen en het gebruik van gebedsteksten lokaal gekozen, vaak vast te stellen door werkgroepen die uitgenodigd werden de vieringen voor te bereiden. Creativiteit werd het sleutelwoord, liturgie leek een persoonlijke expressie te worden, eigen tijd, eigen cultuur en eigen menselijke ervaring moesten in de viering tot uitdrukking komen.

Waarom was de waardering voor het liturgische erfgoed zo gering? Vanwaar de afkeer van de traditie en de grote nadruk op het zelf samenstellen van liturgische teksten en vieringen? Waarom was de gerestaureerde, vereenvoudigde en beter mee te vieren liturgie van het nieuwe missaal in Nederland zo weinig welkom? Hadden de bisschoppen en de opleidingen meer hun best moeten doen de vernieuwde misliturgie toe te lichten en te implementeren? Of was dat in die jaren onbegonnen werk? Er zullen ongetwijfeld veel factoren mee hebben gewerkt. Zoals op vele gebieden gold ook hier dat wat men hield voor de geest van het Tweede Vaticaans Concilie populairder was dan de letter van zijn besluiten. De behoefte om in de liturgische vieringen aan te sluiten bij de snel veranderende tijd was groot. Die tendens werd nog versterkt doordat de Nederlandse katholieke gemeenschap uit de beslotenheid van haar eigen zuil trad en midden in de wereld ging staan. Het goed kennen van de liturgische teksten en aanwijzingen uit het missaal had geen prioriteit. Meer aandacht en energie werd gegeven aan het ontwikkelen van een liturgische taal die de eigen tijd, de eigen geloofsbeleving, bestaanservaring en cultuur weerspiegelde. De bedoelde helderheid van de vernieuwde Romeinse liturgie raakte in de feitelijke vieringen vaak overwoekerd door een overdaad aan inleidingen, toelichtingen, beschouwingen, aanmoedigingen, uitnodigingen en andere verbale toevoegingen waardoor de nobele eenvoud van de rituele handelingen geen kans kreeg.

Het verhaal over de invoering van de vernieuwde liturgie zal voor de Nederlandse situatie hopelijk nog eens geschreven worden. In dit artikel willen wij beknopt de lotgevallen beschrijven van een klein onderdeel van de liturgie dat toch een grote symbolische betekenis bleek te hebben: de oosting of oriëntatie, het oude christelijke gebruik om zich bij het bidden

naar het oosten te wenden. Deze christelijke gebedsrichting werd in de eerste vijftienhonderd jaren van onze jaartelling vanzelfsprekend in praktijk gebracht. Daarna verdween hij geleidelijk aan uit het bewustzijn van de christenen, terwijl men in de praktijk toch in dezelfde richting bad en celebreeerde, gericht op het oosten of het kruis. In de negentiende eeuw was er nieuwe belangstelling voor deze oude overlevering, maar in de twintigste eeuw, rond het concilie, maakt in korte tijd het bidden *versus ad orientem* plaats voor een andere opstelling die wij nu allemaal kennen: de priester staat bij het bidden achter het altaar en gericht naar het volk. Vele gelovigen zien in deze gewijzigde opstelling samen met de invoering van de volkstaal, de belangrijkste kenmerken van de nieuwe liturgie van na het Tweede Vaticaans Concilie. Beide drukten de toegankelijkheid van de liturgie uit: haar karakter als viering van de concreet aanwezige gemeenschap waarin deze actief deelneemt. Beide werden in korte tijd op grote schaal ingevoerd. Voor de volkstaal geldt dat het concilie er uitgebreid aandacht aan gaf en haar bewust wilde introduceren in de liturgie.<sup>1</sup> Over de gebedsrichting doet het echter geen uitspraak. Men zou het de meest ingrijpende liturgische verandering kunnen noemen, waaraan echter de minste aandacht en discussie is besteed. Wat is de achtergrond van dit oude gebruik, waarom kon het rond het concilie in hoog tempo verdwijnen en hoe wordt er nu, vijftig jaar later tegen aan gekeken?<sup>2</sup>

## 2 De gebedsrichting vóór het concilie

Onderzoekers menen dat het gebruik van de christelijke gebedsrichting naar het oosten uit de apostolische tijd stamt of onmiddellijk daarna. Aanwijzingen hiervoor vinden we in de *Canones van Addai* (of *Doctrina Apostolorum*) in canon 1: ‘De apostelen hebben ook bepaald dat u moet bidden in de richting van het oosten, omdat de komst van de Mensenzoon zal zijn als de bliksem, die oplicht in het oosten en straalt tot in het westen, opdat wij (door de gebedsrichting naar het oosten) erkennen en verstaan dat Hij plotseling zal verschijnen vanuit het oosten’.<sup>3</sup> De evangelietekst Matteüs 24,27 waarin de komst van de Mensenzoon vergeleken wordt met een bliksem die van oost naar west gaat, wordt hier verbonden met de bepaling dat christenen naar het oosten moeten bidden. Dit oud-syrische kerkrecht stamt uit de derde eeuw maar bevat veel oudere tradities. Het gaat ook terug op de profetische aanduiding van de Messias als ‘zon van de gerechtigheid’ (Maleachi 3,20) en op de Lofzang van Zacharias die over Christus spreekt als ‘...de opgaande zon die verschijnt aan hen die in het duister en de schaduw van de dood gezeten zijn’ (Lucas 1, 78v.). De heilige kerkvaders

---

<sup>1</sup> Constitutie over de heilige liturgie *Sacrosanctum Concilium* 36,2, in: Constituties en decreten van het 2e Vat. Oec. Concilie, Amersfoort 1967: Omdat echter het gebruik van de landstaal, het zij bij de mis, hetzij bij de bediening van de sacramenten, hetzij bij andere onderdelen van de liturgie, dikwijls zeer nuttig kan zijn voor het volk, moet er een ruimere plaats aan kunnen worden gegeven; en vooral bij de lezingen en aansporingen, bij bepaalde gebeden en gezangen. (Vgl. 54)

<sup>2</sup> Uitgebreider hierover in: Johan te Velde, ‘*Bidden naar het oosten, gebedsrichting in spiritualiteit en liturgie*’, Nijmegen 2010, waaruit dit artikel citeert en samenvat.

<sup>3</sup> Peterson, E., *Die geschichtliche Bedeutung der jüdischen Gebetsrichtung*, in: Frühkirche, Judentum und Gnosis, Freiburg 1959, p. , p. 7, noot 30: Die Apostel haben also bestimmt, dass ihr nach Osten beten sollt, weil wie der Blitz, der aufleuchtet im Anfang und scheint bis zum Niedergang, so auch die Ankunft des Menschensohnes sein wird, damit wir (durch die Gebetsrichtung nach Osten) erkennen und verstehen dass er vom Osten her plötzlich erscheinen wird’. Vgl. F.J. Dölger. *Sol salutis; Gebet und Gesang im christlichen Altertum; mit besonderer Rücksicht auf die Ostung in Gebet und Liturgie* Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen 16-17, Münster 1925-2 , p. 172.

Basilius <sup>4</sup> en Johannes Damascenus <sup>5</sup> beschouwden de gebedsrichting naar het oosten, evenals de boven geciteerde *Doctrina Apostolorum*, als een mondelinge overlevering van de apostelen. In de 8<sup>e</sup> eeuwse beschrijving van de pauselijke liturgie, de *ordines romani*, wordt duidelijk aangegeven dat de celebrant zich steeds bij het bidden naar het oosten keert. <sup>6</sup> Dat was de algemene praktijk gedurende de middeleeuwen. Vanaf het einde van de middeleeuwen verandert er iets. Niet in de opstelling bij het gebed, maar wel in de kerkenbouw: kerken werden niet meer altijd georiënteerd gebouwd. Het gebed en het celebreren van de eucharistie richtten zich nog steeds op het kruis en het altaar, maar niet meer altijd op het oosten omdat de kerken vaker gebouwd werden zonder met de oostelijke richting rekening te houden. Bij de kerkbouw waren andere, vaak stedenbouwkundige factoren beslissend. Zelfs komt in deze tijd een eerste belangstelling om bewust *versus ad populum* te celebreren op; Spaanse missionarissen in Mexico zagen er een pastoraal instrument in. Ook de Romeinse liturgische boeken, met name die over de liturgie van de kerkwijding, hebben geen verwijzingen meer naar de windrichtingen. De officiële Romeinse liturgie heeft op het eind van de zestiende eeuw het concept van gebed en liturgie gericht naar het oosten opgegeven. <sup>7</sup> Men heeft dit niet als storend ervaren omdat het besef van het belang van de gebedsrichting in het westen goeddeels verdwenen was. Pas in de negentiende eeuw kwam deze interesse terug onder invloed van de belangstelling voor de middeleeuwse kerkenbouw en de liturgische beweging. J.A. Alberdingk Thijm publiceerde zijn 'De heilige linie' <sup>8</sup> en de architect P.J.H. Cuypers streefde ernaar zijn neo-gotische kerken volgens deze oost-west-as te bouwen.

Deze ontwikkeling vond in de 20<sup>e</sup> eeuw niet veel vervolg. In plaats van uitdrukking van de biddende gerichtheid op het oosten, beeld van de komende Christus, werden kerkgebouwen steeds meer weerspiegeling van de vierende gemeenschap, die zich rondom het altaar verzamelde en in wiens midden men de Heer herkende in woord en eucharistie.

### 3 De gebedsrichting in de conciliebesluiten en daarna

In december 1962, kort na het begin van het concilie en een jaar voordat de constitutie over de heilige liturgie *Sacrosanctum Concilium* uitkwam, schreef de Nijmeegse kunsthistoricus en priester dr. F. van der Meer: 'In bijna alle landen van de Latijnse christenheid staan tegenwoordig priesters en zelfs bisschoppen achter een onversierde altaartafel, en spreken daar, met hun gelaat en opgeheven handen naar het volk gekeerd, het eucharistisch hooggebed'. <sup>9</sup> 'De nieuwe usus schijnt ook zo onweerstaanbaar in de kerkelijke lucht te hangen dat het *facie ad populum* een fait accompli dreigt te worden, ...'. <sup>10</sup> Dit citaat maakt

<sup>4</sup> Basilius van Caesarea, *Tractaat over de Heilige Geest*, c.. 27 (SC. 17, Parijs 1945, Fr. vert. B. Pruche OP)

<sup>5</sup> Johannes Damascenus, *De imaginibus* I,23.

<sup>6</sup> M. Andrieu, *Les ordines Romani*, Leuven, 1931-1961, dl I p 83, nr. 51 Et surgens pontifex osculat evangelia et altare et accedit ad sedem et stat versus ad orientem'; zie verder p. 84 en p. 107.

<sup>7</sup> S. de Blaauw, *Met het oog op het licht. Een vergeten principe in de oriëntatie van het vroegchristelijke kerkgebouw* Nijmegen 2000 (Nijmeegse kunsthistorische cahiers 2), p. 43-46.

<sup>8</sup> J.A. Alberdingk Thijm, *De heilige linie; proeve over de oostwaardsche richting van kerk en autaar, als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1858, in: Werken, deel IV Amsterdam/Den Haag 1909.

<sup>9</sup> F. van der Meer, *Facie ad populum*, in: *Streven* 16 (1962) p. 201.

<sup>10</sup> Van der Meer, *Facie*, p. 202.

duidelijk dat al voor het concilie vele kerken overgingen op het gebruik om te celebreren in de richting van de gemeenschap. De gelovigen beleefden het als enorme verbetering. De kloof tussen clerus en volk en tussen officiële liturgie en volksdevotie, leek hierdoor overbrugd te worden. Ze konden zien wat er op het altaar stond en wat er gebeurde en met ogen, stem en hart beter mee doen. De actieve deelname, dat grote ideaal van de liturgische beweging en het concilie, kon hiermee sterk bevorderd worden.

Zo ingrijpend als de verandering in de praktijk was, zo weinig expliciete aandacht was ervoor in de jaren voor, tijdens en na het concilie. De discussies gingen over de *ordo missae*, de eucharistische gebeden, gezangen en gebedsteksten, vereenvoudiging van de riten, maar niet over de gebedsrichting.<sup>11</sup> Het concilie zelf liet zich er zelf ook niet over uit. In 1970 komt het nieuwe Romeins missaal uit, door paus Paulus VI uitgebracht op grond van de besluiten van het Tweede Vaticaans Concilie. In de *Institutio Generalis* (Algemene Inleiding) vindt men slechts summiere mededelingen over de richting waarin gebeden wordt. Bij de aanwijzingen voor de inrichting van de kerk wordt in pt. 262 opgemerkt: 'Het hoofdaltaar moet los van de wand opgericht worden, zodat men er gemakkelijk omheen kan gaan en daaraan de eucharistieviering kan plaats vinden toegekeerd naar het volk. Het moet zo geplaatst zijn dat het werkelijk het centrum is waarop zich de aandacht van heel de gemeenschap der gelovigen vanzelf richt'. Deze regels zijn letterlijk overgenomen uit de Instructie 'Inter oecumenici', pt. 91, van 26 september 1964, die bedoeld was om uitvoering te geven aan het conciliedocument over de liturgie *Sacrosanctum Concilium*. Bij deze passage vinden we in de noot een beantwoording van de Romeinse (toen nog) Congregatie van de Riten van vragen die hierover gesteld worden: '...de gelovigen nemen uitstekend deel aan de naar de norm van de nieuwe ordening gevierde mis, ook als het altaar zo opgesteld wordt, dat de celebrant het volk de rug toekent. Want de hele woorddienst wordt gevierd vanaf de zetel van de priester of aan de ambo, gericht naar het volk'.<sup>12</sup> Uit deze noot blijkt dat Rome niet de bedoeling had het celebreren en bidden gericht naar het oosten of naar het kruisbeeld geheel af te schaffen. Op de plaatsen waar het Romeins Missaal van 1970 aanwijzingen voor de celebrant geeft, is het op het punt van gebedsrichting en plaats aan het altaar niet altijd helder. In de *Institutio Generalis* en de *Ordo Missae cum Populo* wordt bijvoorbeeld gemeld dat de priester zich bij het begin van de viering, na altaarkus en kruisteken, naar het volk keert voor de begroeting.<sup>13</sup> Veel verderop, tijdens het ritueel van de bereiding van de gaven, wordt bij de gebedsoproep, het *orate fratres*, 'bidt broeders en zusters...', opnieuw gemeld dat de priester zich naar het volk keert.<sup>14</sup> Het missaal gaat er kennelijk vanuit dat hij tot dat moment aan het altaar niet naar het volk gekeerd stond. Of hij daarna, bij het gebed over de gaven en het eucharistisch gebed, zich weer omdraait laat het missaal in het midden. Onder de communieritus, bij de vredeswens, wordt dan weer uitdrukkelijk gemeld dat de priester zich

---

<sup>11</sup> Zie bijvoorbeeld E.J. Lengeling, *Het Missale Romanum. Ontstaansgeschiedenis en achtergronden*, in: J. Hermans e.a. *Kerk en gedachtenisviering des Heren* Beveren/Nijmegen 1981, p. 24-34.

<sup>12</sup> 'Inter oecumenici', Instructie voor de geordende uitvoering van de Constitutie over de heilige liturgie, in: *Dokumente zur Erneuerung der Liturgie* (H. Rennings en M. Klöckener) Band 1: *Dokumente des Apostolischen Stuhls 1963-1973 und des Zweiten Vatikanischen Konzils*, Kevelaer/Freiburg, 2002-2, p. 134.

<sup>13</sup> *Missale Romanum*, Vaticaanstad Typica Altera 1975, *Institutio Generalis* 86 en *Ordo Missae cum Populo* 2. In de Nederlandse vertaling, het *Altaarmissaal voor de Nederlandse kerkprovincie*, 1978, in de Algemene Inleiding en de Orde van dienst voor de eucharistieviering, dezelfde nummers.

<sup>14</sup> Inst. Gen. 107 en O. M. c. P. 25

naar het volk keert <sup>15</sup> om hen de vrede te wensen en hen op te roepen elkaar een teken van vrede te geven. Ook even verderop melden de rubrieken van het missaal dat de priester zich naar de gelovigen keert om hen de heilige hostie te tonen;<sup>16</sup> meteen daarna meldt het dan, uitzonderlijk, dat de priester naar het altaar gekeerd in stilte een gebed bidt en communiceert. Uit deze melding blijkt uitdrukkelijk dat het huidige missaal onderscheid maakt tussen beide richtingen, de ene naar het altaar om te bidden, de ander naar de mensen om hen te groeten of hen ergens toe op te roepen. Dit onderscheid, dat ook voorkomt in de Nederlandse vertaling van dit missaal van 1979, wordt niet consequent aangegeven en is mogelijk aan de aandacht van de meeste celebranten ontsnapt die immers als regel *versus populum* celebreren.

We concluderen dat de gewijzigde opstelling van de celebrant, achter het altaar met zijn gezicht naar de aanwezige gelovigen, grotendeels al vóór het concilie is ingevoerd en in de conciliestukken zelf geen steun vindt. De enige aanwijzing dat de liturgische wetgever deze mogelijkheid accepteerde vinden we in de richtlijnen voor de bouw van het altaar dat niet langer tegen de achterwand geplaatst mocht worden. In de aanwijzingen van het missaal vinden we vermeldingen van de gebedsrichting naar het altaar ter onderscheiding van het zich richten naar de gelovigen. Op grote schaal voerde men een gebruik in dat op deze wijze niet door het concilie bedoeld was maar dat wel algemeen beleefd werd als een belangrijke ondersteuning van het actief deelnemen aan de viering.

#### 4 Herontdekking van de gebedsrichting?

De verandering van de standplaats van de celebrant, niet meer samen met het volk naar het altaar, maar achter het altaar naar het volk gericht, was het eindpunt van een eeuwenlange ontwikkeling waarin men de gezamenlijke gebedsrichting niet meer beleefde als een ‘samen gericht staan naar het oosten’ maar als een ‘celebreren met de rug naar de mensen’. Juist omdat men al lang niet meer begreep en beleefde waarom priester en gelovigen zich samen naar het altaar keerden, en men de nadelen ervan sterker ging voelen, kon zo snel en zo gemakkelijk de verandering plaats vinden. De verandering in gebedsrichting bracht echter ook bezwaren met zich mee. Door het enthousiasme over de nabijheid van de eucharistie en de gemeenschappelijkheid van de viering die nu tot uitdrukking werden gebracht, was er niet veel aandacht voor deze bezwaren. Grote kenners van de liturgiegeschiedenis en van de kerkvaders zoals Jungmann en Ratzinger brachten ze echter al in een vroeg stadium naar voren.<sup>17</sup> De theoloog J. Ratzinger schrijft in 1981 over de richting van het celebreren <sup>18</sup> en geeft zijn opvattingen later, rond de millenniumwisseling, nog eens weer in zijn boek ‘De geest van de liturgie’. Daaruit drie veelzeggende citaten: ‘Ondanks alle variaties tot diep in de tweede eeuw is voor de hele christenheid echter duidelijk gebleven: de gebedsrichting naar het oosten is een traditie vanaf het begin. Het is een fundamentele uitdrukking van de christelijke synthese van kosmos en geschiedenis, van verankering in het unieke van de heilsgeschiedenis en van het zich richten op de komende Heer. De trouw aan wat reeds gegeven is en de dynamiek van het voorwaarts gaan, worden hier in gelijke mate tot

---

<sup>15</sup> Inst. Gen. 112 en O. M. c. P. 128

<sup>16</sup> Inst. Gen. 115 en O.M. c. P. 133

<sup>17</sup> J.A. Jungmann, Recensie op boek Nussbaum in *Zeitschrift für katholische Theologie* (Wenen) 88 (1966) 445-450 en J. Ratzinger, Anmerkung zur Frage der Zelebrationsrichtung, in: *Das Fest des Glaubens*, p. 121-126, Einsiedeln 1993-3.

<sup>18</sup> J. Ratzinger, *Anmerkung*, p. 121-126.

uitdrukking gebracht'.<sup>19</sup> 'Het gekeerd zijn van de priester naar het volk maakt de gemeente tot een in zichzelf besloten kring. Zij is – gezien vanuit de vorm – niet meer open naar voren en naar boven, maar sluit zich af in zichzelf. Het gemeenschappelijk keren naar het oosten was niet 'celebreren naar de wand', betekent niet dat de priester 'het volk de rug toekeert': zo belangrijk werd de priester helemaal niet opgevat. Want zoals men in de synagoge samen naar Jeruzalem keek, zo kijkt men hier samen 'op naar de Heer'. Het ging – zoals een van de vaders van de constitutie over de liturgie van het Tweede Vaticaans Concilie, J. A. Jungmann, het uitdrukte – veeleer om een gelijke richting van priester en volk, die zich gemeenschappelijk in de processie wisten, op weg naar de Heer. Zij sluiten zich niet af in een kring, kijken elkaar niet wederzijds aan, maar zijn als trekkend volk van God op weg naar het oosten, naar de komende Christus, die ons tegemoet komt.'<sup>20</sup> 'Hier gaat het niet om iets bijkomstigs, maar om iets van betekenis. Niet het zien naar de priester is belangrijk, maar het gezamenlijke zien naar de Heer. Nu gaat het niet om dialoog, maar om gemeenschappelijke aanbidding, om het optrekken naar de Komende. Niet de gesloten kring past bij het wezenlijke van het gebeuren, maar het samen optrekken, dat zich uitdrukt in één gezamenlijke gebedsrichting.'<sup>21</sup>

Deze beknopte maar diepgaande analyse van de gebedsrichting trok veel aandacht toen het boek uitkwam. Er volgden andere geschriften en een discussie.<sup>22</sup> Het pleidooi voor de gebedsrichting werd niet in alle opzichten gevolgd, maar wel komt de laatste jaren het verdwenen erfgoed van de liturgische oosting geleidelijk meer in beeld. Het gaat immers om een krachtig liturgisch symbool: het oosten, de plaats van de zonsopgang, als beeld van het licht van Christus, als beeld van het oorspronkelijke rijk van de onschuld en als beeld van Christus' wederkomst. Wie zich verdiept in de traditie zal de rijke en veelkleurige betekenis ontdekken: zich biddend keren naar het oosten duidt op de met het doopsel verbonden bekering als een zich keren naar Christus, het staat voor de gerichtheid op en het op weg zijn naar Gods toekomst, het zich openstellen voor Christus' wederkomst. Maar het drukt ook iets uit van een Bijbels godsbeeld: de gedachte dat God altijd meer en verder is dan wij en dat Hij op geen enkele manier tot ons samenzijn te herleiden is. De eenzijdige benadrukking van een subjectief en immanent godsbeeld strookt niet met wat de bronnen van Schrift en traditie over God leren.

Deze laatste gedachte, over het veranderde godsbeeld, vraagt een nadere uitwerking. Vanaf de tijd van de Verlichting is men in het Westen anders over God gaan denken. Het deïsme krijgt invloed, God wordt minder gezien als het persoonlijke wezen zoals de Bijbel over Hem spreekt, maar meer als een onpersoonlijke macht die niet direct ingrijpt in zijn schepping. De klassieke leerstukken van de Drie-eenheid, de menswording van Gods Zoon en de verzoenende betekenis van zijn kruisdood worden losgelaten en het christendom wordt vooral als een morele leer gezien. Deze ontwikkeling resulteert in het liberale christendom

<sup>19</sup> J. Ratzinger, *De geest van de liturgie*, Vlagtwedde, 2006, p. 56

<sup>20</sup> Ratzinger, *Geest*, p. 60v.

<sup>21</sup> Ratzinger, *Geest*, p. 61.

<sup>22</sup> Zie bijvoorbeeld U.M. Lang, *Turning towards the Lord. Orientation in Liturgical Prayer*. San Francisco 2004. Nederlandse vertaling: *Conversi ad Dominum*. Oss, Stichting Pro Liturgia Authentica 2008 en R. Falsini, *Célébrer tournés vers le peuple et prier tournés vers le Seigneur*. In : *La Maison-Dieu* 250 (2007/2) pp 135-146.

van de 19<sup>e</sup> eeuw. Deze eeuw kent ook de Romantische tegenbeweging waarbij het geloof in God direct verbonden wordt met de subjectieve ervaring, waarin men God vooral wil beleven en voelen. God als degene die in mij is, in mijn levenservaringen, maar ook in het midden van de verzamelde gemeenschap. God is te vinden in wat wij samen beleven. De christelijke traditie legt de nadruk op Gods scheppende almacht en zijn bevrijdende en vergevende nabijheid in de komst van Christus, met name in diens sterven, verrijzen en wederkomst om de oorspronkelijke staat van onschuld te herstellen. Deze thema's werden liturgisch geactualiseerd en beleefd door de biddende gerichtheid op het oosten als symbool van de bevrijdende God. Door de ingrijpende veranderingen van het Godsbegrip, de rationalisering en de subjectivering van God, ontstond ook behoefte aan een andere liturgische opstelling. De celebrant keert zich naar het volk omdat zijn rol niet meer primair de gebedsvoorganger is, maar vooral die van verkondiger en uitlegger, niet alleen in de liturgie van het woord, maar zelfs bij de eucharistische liturgie. Daarnaast wordt God gezien, niet meer als Degene buiten ons en boven ons, naar Wie wij reiken en naar Wie wij op weg zijn, maar als Degene midden onder ons, de immanente God, aanwezig in het diepste van mijn en onze bestaanservaring. Hij wordt gezocht in de kring van de gelovigen. Ook mede-celebranten en assistenten, vertegenwoordigers van de geloofsgemeenschap, namen plaats achter het altaar en versterkten daarmee de ervaring dat de verandering van de gebedsrichting resulteerde in een kring rondom het altaar.

### 5 Conclusies

Het kerkelijk leergezag heeft de gezamenlijke gebedsrichting naar het oosten officieel nooit verlaten. Praktisch accepteerde het wel de realiteit van de veranderde opstelling aan het altaar, ook al omdat het bidden naar het oosten in het westen nooit een wet van Meden en Perzen was geweest. Wie vooral juridisch denkt, kan gemakkelijk de noodzaak van de gebedsrichting relativiseren. Maar wie meer symbolisch en spiritueel denkt kan bij bestudering van dit erfgoed tot de conclusie komen dat het bidden naar het oosten ons bijna letterlijk op Christus gericht houdt en daarom nieuwe aandacht verdient. Het is daarbij niet in eerste instantie een zaak van liturgische regelgeving. De liturgische oriëntatie komt regelmatig ter sprake in de discussies over de gewone en de buitengewone vorm van de Romeinse ritus en de mogelijkheid om ook het Tridentijnse missaal weer te volgen. Te vaak gaat het daar om een kerkelijke en juridische strijd. Theologische argumenten hoort men zelden. In de eerste eeuwen ging het bij de oriëntatie niet om een celebratie-richting, maar om een gebedsrichting. Wij keren ons naar het oosten als wij bidden, dus ook als wij eucharistisch bidden. We doen dat omdat het oosten een basis-symbool is voor Christus. Is het niet voor de hand liggend je te wenden tot degene met wie je spreekt en die naar je toekomt? In de viering van de eucharistie de oraties en de voorbede en het eucharistisch gebed uitspreken gericht naar het oosten, kan een verrassende en verdiepende ervaring zijn, juist ook als men het niet noodzakelijk koppelt aan de andere kenmerken van de voor-conciliaire mis. Het huidige missaal verdient alle aandacht en liefde. De mis vieren in de volkstaal, met de heldere en eenvoudige *ordo* van het missaal van Paulus VI, aan een altaar dat niet hoog boven en ver van de gelovigen hoeft te staan, en dan wel samen gekeerd naar het oosten, zal ons helpen bij het gebed en de ontmoeting met Christus.

*Drs. Johan te Velde (1954) is pastoor van de St. Michaël-parochie in Emmeloord, regiovicaris van het vicariaat Friesland-Noordoostpolder en bisschoppelijk gedelegeerde voor de liturgie in het bisdom Groningen Leeuwarden.*